

Љубомир З. ПОПОВИЋ*

НЕКИ ПОГЛЕДИ СОВЈЕТСКЕ И РУСКЕ
ИСТОРИОГРАФИЈЕ НА УСТАВ СФР ЈУГОСЛАВИЈЕ
ИЗ 1974. ГОДИНЕ

„(...) тај Устав из 1974. као да је прављен да буде изиграван.“
М. Ђилас¹

ABSTRACT: *The main goal of this article is to present some views of Soviet and Russian (after 1991) historiography on the Yugoslav Constitution of 1974, as well as, more broadly, on the events and processes in SFR Yugoslavia that preceded and followed the adoption of this highest legislative act. . Chronologically, the work covers the period of the Soviet era, the period of the 1990s and the first decades of the 21st century. Thematically, the work touches on several directions through which Soviet/Russian historians reviewed the Constitution of the SFRY from 1974: the history of socialist Yugoslavia, the history of the Yugoslav crisis, and the history of the states that emerged after the breakup of Yugoslavia. The focus was mainly on currently available monographic publications, textbooks and collections of works, while a more complete research of this topic would certainly in itself imply a broader and more in-depth approach of the character of a study or monograph, taking into account also scientific articles, reports, reviews, reviews, dissertations and other publications.*

KEY WORDS: *SFR Yugoslavia, Soviet Union, Russia, Constitution of 1974, socialist self-management, Soviet and Russian historiography, history of Yugoslavia, Slavic studies, history, Yugoslav crisis, disintegration of Yugoslavia, Kosovo crisis.*

* Аутор је докторанд Филозофског факултета у Београду и виши научни истраживач у Историјском институту Црне Горе. / The author is a doctoral candidate at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, and a senior research fellow at the Historical Institute of Montenegro.

¹ М. Ђилас, *Raspad i rat. Dnevnik 1989-1995*, Beograd 2022, 197.

Бављење историјом социјалистичке Југославије у СССР-у било је задуго обиљежено сукобом Стаљин – Тито 1948–1953, и самим тим много више отежано за разлику од проучавања историје других социјалистичких земаља. Био је то случај чак и након процеса нормализације совјетско-југословенских односа средином 1950-их. Како то примјећује Константин Никифоров, све до пред крај постојања Совјетског Савеза „дозвола за објављивање било каквог рада у вези са послератном југословенском проблематиком, издавана је на нивоу Централног комитета КПСС, многе публикације су обележене ознаком 'за службену употребу', дисертације из историје социјалистичке Југославије брањене су иза затворених врата итд. Југословенска научна литература о наведеним питањима у СССР-у се чувала углавном у затвореним фондovima библиотеке, у такозваном специјалном складишту“.² Стога ће на дуже вријеме најозбиљнији рад о историји социјалистичке Југославије бити монографија Павла Канделја, сарадника тадашњег Института за економију свјетског социјалистичког система при Академији наука СССР-а, под називом *Југословенско самоуправљање и основни правци спољне политике СФРЈ (1949-1979)*³, намијењена углавном уском кругу стручњака. Канделј је историју Југославије након 1948. дијелио на краће периоде, сходно појачавању („позитивна фаза“) или слабљењу („негативна фаза“) начела државности или самоуправљања.⁴ У размаку од десет година објављене су двије књиге под истим насловом *Социјалистичка Федеративна Република Југославија*, обје у редакцији тадашњег начелника сектора за Југославију при Одјељењу ЦК КПСС-а Л.А. Никифорова.⁵ У другој књизи дата је периодизација историје социјалистичке Југославије која се поклапа са подјелом југословенских научника: 1. 1945–1950. – период успостављања и главних социјалис-

² Почев од овог мјеста почесто ћемо прибјежавати поглављу „Совјетска и руска историографија о Титовој Југославији“ из књиге К. Никифоров, *Од Србије до Србије. Употражи за модернизацијом, од краја 19. до почетка 21. века*, Београд 2024, 69–81: 69–70. Исти аутор одржао је предавање на тему „Совјетска и руска историографија о Србији и Југославији“ у Институту за новију историју Србије, у Београду, 12. децембра 2023 (<https://youtube.com/watch?v=UWUSLmBHXXI&si=mGVkbrYERQK8DOww>). Поред тога, ослањамо се и на: А. Тимофејев, „Savremena ruska istoriografija o Srbiji“, *Tokovi istorije*, 3/2006, 200–213; А. Тимофејев, З. Бајин, „Совјетска и руска наука о историји 19. и 20. века и њен утицај на југословенску и српску историографију (1946–2000)“, *Трендови у савременој српској историографији*, ур. М. Бјелајац, Београд 2023, 255–289.

³ П.Е. Канделј, *Югославское самоуправление и основные направления внешней политики СФРЮ (1949-1979)*, Москва 1979.

⁴ К. Никифоров, *Од Србије до Србије*, 71.

⁵ *Социалистическая Федеративная Республика Югославия*, одг.ур. Л. А. Никифоров, Москва 1975; *Социалистическая Федеративная Республика Югославия*, одг.ур. Л. А. Никифоров, Москва 1985.

тичких промјена; 2. 1950–1963. – прелазак на систем радничког самоуправљања; 3. 1963–1974. – прелазак на систем друштвеног самоуправљања; 4. од 1974. – фаза социјалистичког самоуправљања. Такође, пажња је посвећена и разматрању тада актуелних теоријских проблема самоуправљања, док је уочен настанак феномена републичког етатизма и све веће затварање република у сопствене оквире, уз спровођење политике која практично не слиједи интересе цијеле заједнице. Упркос недостацима, ове двије књиге задуго ће у СССР-у представљати главне опште радове о историји и економији поратне Југославије.⁶ У периоду прије перестројке отпочео је замах у совјетској југославистици, дијелом и због тога што су аутори почели да бивају слободнији у изражавању својих ставова. Појављују се књиге Владимира Кузњечевског о концепцији југословенског самоуправљања⁷, и Владилена Каменецког о политичком систему у Југославији током 1950–1980.⁸

Прва и једина историја Југославије послје Другог свјетског рата објављена је у СССР-у 1963. године, у два тома. Други том (редакција: Љ. Б. Ваљев, Г.М. Славин, И. И. Удаљцов) обухвата период од Великог октобра и стварања Југославије 1918, па до краја Другог свјетског рата и проглашења ФНРЈ. Издање је било припремљено у оквиру Института за славистику Академије наука СССР-а, и, како се у предговору наглашава, имало је научно-популарни карактер, док је значајна пажња посвећена историјским и културним везама југословенских народа са руским и другим народима Совјетског Савеза. Био је то врло значајан подухват за славистику у СССР-у. До тада су већ биле објављене историје Бугарске, Пољске и Чехословачке.⁹ На прву цјеловиту књигу о историји Југославије чекало се у Русији све до 2011, када је објављена, у коаутор-

⁶ К. Никифоров, *Од Србије до Србије*, 73-74.

⁷ В. Д. Кузнецевский, *Эволюция югославской концепции социализма*, Москва 1990. Као главни недостатак ове књиге Никифоров потцртава одсуство јасне разлике између теорије самоуправљања и онога како је оно функционисало у пракси. – К. Никифоров, *Од Србије до Србије*, 75.

⁸ В. М. Каменецкий, *Политическая система Югославии (1950-1980 гг.)*, Москва 1991. Аутору је својевремено пребацивано да је апологета југословенског самоуправљања. Иако су монографије Кузњечевског и Каменецког „фактички (су) закасниле барем десет година“ и „нису се показале као велико достигнуће у југославистици“, задуго су још остале једине монографије у Русији о историји социјалистичке Југославије. – К. Никифоров, *Од Србије до Србије*, 76.

⁹ *История Югославии*, Т. 1-2, Москва 1963, I/5-6. У вези са реализацијом овог пројекта крајем 1960. био је потписан уговор између совјетске стране и Управе Савеза историјских друштава Југославије о рецензији рукописа *Историје Југославије*, ради добијања помоћи у сугестијама за употпуњавање дјела и отклањања евентуалних чињеничних грешака. Више о томе: А. Тимофејев, З. Бајин, „Совјетска и руска наука...“, 263–266. Запажања и примједбе на ову књигу изнио је и В. Чубриловић у *Историјском часопису*, 14-15/1963–1965, 517–545.

ству историчара-слависта са Института за славистику РАН, колективна монографија *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*¹⁰. Осим тога што цјеловито третира историју Југославије, ова публикација фондирана је на савременој литератури и доступној изворној бази, а намеће се још и дубином приступа. Сваки од коаутора имао је слободу при избору теме и угла сагледавања проблематике у задатим хронолошким границама. Ипак, како напомиње главни редактор овог пројекта К. В. Никифоров, није постигнута потпуна унифицираност свих поглавља, зато што је различит степен изучености појединих периода историје југословенских народа у XX вијеку. Ова књига сачињена је од пет дјелова, и сеже од историје југословенских народа и држава на почетку XX вијека, преко историје прве Југославије, раздобља Другог свјетског рата, периода социјалистичке Југославије па до распада југословенске федерације. Аутори појединих поглавља су познати специјалисти за историју југословенских народа и држава: А. С. Аникејев, Л. Ј. Гибиански, Ј. Ј. Гускова, А. Б. Едемски, Л. А. Кирилина, К. В. Никифоров, А. А. Силкин, А. И. Филимонова, В. Б. Хлебникова, А. Л. Шемјакин, М. Л. Јамбаев. Са становишта наше теме посебно је интересантан четврти дио књиге под називом „Друга Југославија“, подијељен у осам глава које су посвећене првим годинама комунистичке владавине, конфликту Југославија-СССР, Југославији у 1950-им годинама, спољнополитичкој орјентацији Југославије, нормализацији односа са СССР-ом, дилемама самоуправљања, југословенској федерацији током 1960-их, и раздобљу познатом као „Кардељева Југославија“ (1974–1990), чији је аутор К.В. Никифоров, специјалиста за новију и савремену историју Србије и Балкана.

Главне теме и проблеми којима аутор поклања посебну пажњу у раздобљу „Кардељеве Југославије“ су: последња реконструкција, застој самоуправљања, три кризе (економска, политичко-идеолошка, косовска) након Титове смрти, појава вишепартизма и почетак распада југословенске федерације (овај дио написала је Ј.Ј. Гускова). Последња реконструкција у ствари се односи на четврти и последњи устав СФРЈ, и на све оно што му је претходило током уставне реформе 1967–1971. Као главну специфичност Устава из 1974. аутор истиче то што је њиме отпочело још веће сужавање политичких и економских функција федерације на рачун повећања ингеренција република и аутономних покрајина. Без сагласности републичких органа није могао бити донијет ниједан федерални акт, док су општејугословенска питања решавана само на основу консензуса између република и покрајина. Њиме је у ствари била

¹⁰ *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*, отв.ред. К.В. Никифоров, Москва 2011.

потврђена државност република и покрајина. Никифоров овдје цитира први члан Устава из 1974. који гласи: „Социјалистичка Федеративна Република Југославија је савезна држава као државна заједница добровољно уједињених народа и њихових социјалистичких република, као и социјалистичких аутономних покрајина Војводине и Косова које су у саставу Социјалистичке Републике Србије, заснована на власти и самоуправљању радничке класе и свих радних људи, и социјалистичка самоуправна демократска заједница радних људи и грађана и равноправних народа и народности.“¹¹ Овим актом, сматра даље Никифоров, Југославија је добила низ одлика конфедеративног уређења, док је главни аутор устава, Едвард Кардељ, у свом стилу тврдио да Југославија није класична федерација, није ни конфедерација, већ „самоуправна заједница народа и народности“ заснована на заједничким интересима утврђеним „самоуправним и демократским уставним споразумом међу републикама и покрајинама“. Уставна реформа усмјерена на слабење савезног центра фактички је довела не до пораста самоуправљања, већ до другог процеса – јачања државне компоненте република као националних држава. Тито је сматрао да се тај процес може сузбити снажним јединством СКЈ које би гарантовало политичко-идеолошко јединство СФРЈ. Устав је умјесто хармонизације у националним односима подстакао децентрализацију која је оживљавала национализам у свим републикама и покрајинама, у свим сферама друштвеног живота.¹² Аутор се осврнуо и на уставом прокламовану концепцију Организације удруженог рада (ОУР), делегатски систем одлучивања и на Закон о удруженом раду (ЗУР) из 1976. Од појединих истраживача ове новине добиле су високу оцјену. Никифоров овдје помиње В. Камењецког, који је сматрао да је ЗУР био покушај стварања новог привредног система који би на основу самоуправљања објединио све националне економије у јединствен привредни механизам. Душан Биландић, југословенски и хрватски правник, историчар и политичар, тврдио је да је: „у читавом развоју Југославије концепција удруженог рада у облику какав је добила Уставом СФРЈ из 1974. године, на Х Конгресу СКЈ 1974. и ЗУР-ом 1976, најрадикалније (је) пројектиран програм владавине радничке класе и најразвијенији облик пуне националне равноправности народа и народности Југославије“.¹³ Оцје-

¹¹ К.В. Никифоров, „«Карделевская Югославия» (1974-1990)“, *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*, отв.ред. К.В. Никифоров, Москва 2011, 736. Устав СФРЈ цит. према: http://www.yuhistorija.com/serbian/doc/Ustav_SFRJ_iz_1974.pdf.

¹² К.В. Никифоров, „«Карделевская Югославия» (1974-1990)“, 737.

¹³ К.В. Никифоров, „«Карделевская Югославия» (1974-1990)“, 740; D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 661, https://www.archive.org/details/hrvatska_moderna_povijest-dusan_bilandzic (pristupljeno 9. 9. 2024).

не ових аутора Никифоров сматра преувеличаним, и истиче да су нове теоријске поставке биле крајње замршене, схоластичне, те да нису у пракси довеле ни до какве непосредне демократије, док је за потребе реализације ЗУР-а била израђена велика количина правних аката. Донекле то признаје и већ помињани Д. Биландић када каже: „Концепција удруженог рада остала је ’мртво слово на папиру’; није ’разбила моћ техноструктуре’, али је обновила власт политичке бирократије која је након кампање поново успоставила савез с менаџерима и технократима, творећи заједно јединствен владајући слој.“¹⁴ Ипак, у Југославији су се заиста догодиле велике промјене након доношења новог устава, па је то поред осталог, примјећује Никифоров, дало повода политикологу Дејану Јовићу да период након 1974. издвоји у посебну етапу и назове је „Кардељевом Југославијом“, која ће трајати све до распада СКЈ у јануару 1990. Кардељев концепт фаворизовао је слабу, децентрализовану државу, државу која одумире. Он је, као човјек број два југословенског руководства, вјеровао да држава није сама по себи пресудна, већ да ће је замијенити асоцијација слободних произвођача. Никифоров, ослањајући се на истраживачке резултате Д. Јовића, примјећује парадокс у концепту тзв. четврте Југославије: и док се он, с једне стране, темељио на идеји о одумирању државе (коју сада треба да замијене ООУР-и, СИЗ-ови, друштвено-политичке организације, институције општенородне одбране и томе слично), дотле је, с друге стране, промовисао републике као државе у којима нације остварују своју сувереност.¹⁵ Никифоров даље издваја посљедице оваквих уставних решења из 1974, од којих ћемо поменути: – некадашњи монолитни друштвено-политички живот уступио је мјесто „самоуправном федерализму“; – јединствена југословенска идеологија више није постојала; – од друге половине 1970-их у Југославији су у основи завршене промјене, самоуправљање се претворило у некакав „фетиш“, догму, коју није било пожељно критиковати; – Устав из 1974. је у великој мјери окончао развој југословенског федерализма. Једини преостали институционални остаци југословенске централистичке државе били су Тито (који је по

¹⁴ К.В. Никифоров, „Карделевская Югославия» (1974–1990)“, 740; D. Bilandžić, *n. d.*, 665.

¹⁵ К.В. Никифоров, „Карделевская Югославия» (1974–1990)“, 740; D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla. Uspón, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*, Zagreb 2003, 142–145, 145. Иначе, Јовић издваја четири конститутивна концепта у историји Југославије: концепт *народног јединства* (1918–1939), концепт *споразумског југославенства* (везано за споразум Цветковић-Мачек), концепт *братства и јединства* (Титов концепт, важи за прве двије деценије постојања социјалистичке Југославије) и Кардељев концепт (отуда „Кардељева“ Југославија, 1974–1990). - D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 107, 103–156.

члану 333 новог устава постао доживотни предсједник партије и државе) и Југословенска народна армија (ЈНА).¹⁶

Распад СФР Југославије довео је до тога да је почев од 1990-их фокус руских научника био управо на тај догађај и на питање југословенске кризе. Тако је 20. јуна 1995, у Институту за славистику Руске академије наука, био основан Центар за проучавање савремене балканске кризе, који ће радити све до 2020. По ријечима Јелене Гускове која је руководила овом организацијом, основни задаци Центра били су: - истраживање узрока, садржаја и последица кризе на територији бивше СФРЈ током 1990-их, - друштвено-политичких процеси на Балкану у новим балканским државама, - компаративна анализа процеса у мултинационалним и мултиконфесионалним државама, - истраживање проблема посткризног простора и улоге спољног фактора у решавању кризних ситуација. Са почетком трећег миленијума при овој институцији отварају се нове истраживачке теме, попут улоге албанског фактора у развоју кризе на територији бивше Југославије. Једна од важнијих функција Центра била је прикупљање и објављивање докумената, из чега су ће ускоро проистећи двије збирке: *Югославия в огне: документы, факты, комментарии. 1990-1992* (Москва, 1992), и *Югославский кризис и Россия: документы, факты, комментарии. 1990-1993* (Москва, 1993). На бази ове грађе настала је монографија *История югославского кризиса (1990-2000)* (Москва, 2001), у ауторству доктора историјских наука и академика Јелене Јурјевне Гускове.¹⁷ По многима то је „најбоља син-

¹⁶ К.В. Никифоров, „«Карделевская Югославия» (1974-1990)“, 741-743; D. Jović, n. d., 151-152; Љ. Димић, *Историја српске државности*. Књ. 3, *Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, 367, 442-443.

¹⁷ Књига је преведена на српски језик: J. Guskova, *Istorija jugoslovenske krize (1990-2000)*, I-II, Beograd 2003. Осим наведених, вриједи поменути још и следеће збирке докумената настале у Центру за проучавање савремене балканске кризе: *Македонија – пут к самостојателности* (Москва, 1997); *Словенија – пут к самостојателности. Документи* (Москва, 2000); *Международные организации и кризис на Балканах*, т. 1-3 (Москва, 2000); *Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии*, т. 1-4 (Москва, 2006-2011). Ту је и зборник састављен од успомена, мемоара и дневничких записа руских учесника у мировном процесу и мисијама на територији бивше Југославије: *Наши миротворцы на Балканах* (Москва, 2007; српско издање: Нови Сад, 2007), као и књига сјећања и успомена учесника и свједока политичких процеса на Балкану 1990-их и на почетку XXI вијека: *Балканский кризис: говорят участники* (Москва, 2016). Опширније: Е.Ю. Гускова, „Изучение современной сербской истории в России“, *Писци српске историје* (зборник радова са научног скупа историчара *Ђуровићеви сусрети 2016*), Гацко 2017, 43-55. Неке од новијих књига ове ауторке: *Балкански путеви и сумануто беспуће: мишљење руског историчара*, Београд 2013; *Косово и Метохија: рат и услови мира*, Косовска Митровица 2014; *Югославия. Необъявленная война*, Санкт Петербург 2020; *Спољна политика Русије у годинама југословенске кризе (1985-1995)*, Бања Лука-Пале 2023; *Югославский разлом. Вчера и сегодня*, Москва 2023. Детаљније: <http://www.guskova.info/index.html>.

теза погледа руске историографије на распад Југославије“, зато што се ауторка „ослањала не само на велико лично искуство стечено за време рада у међународним организацијама које су деловале на подручју бивше Југославије, него и на широки круг руских, западноевропских, српских, хрватских и босанских извора.“ Уједно, „она сигурно представља један од најбитнијих доприноса руске историографије проучавању српске историје“. ¹⁸ Иако преведена код нас и самим тим доступна домаћем читаоцу, ипак поједини дјелови ове књиге заслужују шири осврт са аспекта наше задате теме.

У прологу поменуте књиге (поглавље 2. „Међунационалне противречности. Криза федерализма“) Гускова пружа осврт на развој федерализма у социјалистичкој Југославији, па истиче: „Ниједна друга земља у току четрдесет година није остварила толико реформи, промена у економском и политичком систему, нити је усвојила толико устава и њихових измена. Мада је првобитно настала као централизована држава, решавање националног проблема терало је Југославију према федерацији, затим и на фактичку конфедерацију“. ¹⁹ Ауторка издваја три етапе у развоју југословенског федерализма: од 1945. до 1950, од 1950-их до 1974, и трећа која почиње са усвајањем Устава из 1974. Како сматра Ј. Гускова, чланице федерације су Уставом из 1974. стекле државни статус, републике постају одговорне за свој политички и економски развитак, док је омогућена широка законодавна дјелатност републичких парламената и сарадња са међународним организацијама. По њеним тврдњама, овим највишим законодавним актом започео је период култа нације у социјалистичкој Југославији. На нов начин тумачен је и статус аутономних покрајина и њихов положај у федерацији, а доста пажње поклањано је култури и националној самобитности народа и народности. ²⁰ Овакав тип федерализма зацртан новим уставом одређиван је као „класични традиционално-политички федерализам са самосталним центрима власти и националном бирократијом“. Другим ријечима, тврди ауторка, у питању су снажни елементи конфедерације у класичној варијанти федеративног државног устројства. Национални плурализам хранио се идејом самоуправљања и децентрализације политичке и економске власти. Како би овај нови систем функционисао, изграђен је механизам усаглашавања интереса. Модел међунационалних односа који су стварани у једној вишенационалној држави каква је била југословенска федерација, југословенски политичари и научници супротстављали су систему који је постојао у СССР-у. Као главне аргументе

¹⁸ А. Timofejev, „Savremena ruska istoriografija o Srbiji“, 207.

¹⁹ Ј. Guskova, *Istorija jugoslovenske krize (1990-2000)*, I, 74.

²⁰ *Isto*, 81-82.

који су навођени у корист југословенског модела били су: „решавање питања ’усаглашавањем а не прегласавањем’; одсуство било какве субординације између субјеката вишенационалне заједнице; непостојање једног државног језика; минимизација државних функција; дубоке социјалне промене у републикама и покрајинама“. Иако је реформа југословенске федерације у почетку ублажила противуречности између република и савезног центра, временом ће се, истиче Гускова, овај „национални социјализам“ изродити у републички национализам.²¹ Прокламована тенденција ка конфедерализацији и децентрализацији довела је до дезинтеграције и потпуног онемогућавања савезног органа да спроведе у живот зацртане одлуке. Југославија је тако постала, како наводи Гускова ослањајући се на ставове појединих југословенских аутора, најразједињенија међу 28 федерација колико их је тад било у свијету. Међу њима је и мишљење загребачког економисте Б. Хорвата о томе да су поједине одредбе Устава из 1974. „преписане из царског аустријског устава из 1861. године“, те да је Југославија подијељена на „осам федералних пашалука“.²²

Константин Никифоров, који већ више деценија предано ради на истраживању историје Србије, Југославије и Балкана, у периоду 1992–1998. био је у групи савјетника руског председника Б. Јељцина. На тај начин имао је прилику да прати југословенску кризу, нарочито њену најдраматичнију фазу – босанску кризу. Исти аутор написао је монографију о завршној етапи босанске кризе, у којој, између осталог, тражи узроке међунационалног и вјерског разграничења и рата на територији бивше Југославије. У уводном дијелу прави краћи осврт и на Устав СФРЈ и неке последице његових рјешења, па истиче: „Према Уставу из 1974. године, аутономне покрајине у Србији добиле су фактичка права република, а саме југословенске републике повезивале су се суштински на конфедералном принципу. Послије тога, Југославија је све више представљала формалну заједницу националних заједница. При томе се борба од етатизма, тј. превласти државе, спутивши се са општефедералног, зауставила на републичком нивоу. То је довело до уништења заједничког југословенског тржишта, до затварања република у сопствене границе, до формирања јаких политичких елита. (...) У сфери националних односа и регионалне политике, мора се признати,

²¹ *Isto*, 83.

²² *Isto*, 86–87. Слично мишљење о Уставу из 1974. ауторка износи у чланку којим посебну пажњу посвећује југословенској пракси социјализма као алтернативи совјетском моделу: Е. Ю. Гускова, „Реформы послевоенной политической системы Югославии: за или против социализма“, *Москва и Восточная Европа. Национальные модели социализма в странах региона (1950–1970-е гг.)*. Формирование, особенности, современные оценки, отв. ред. А. С. Аникеев, Санкт-Петербург 2020, 77–95.

југословенско руководство спојило је све пороке како совјетског модела, тако и сопствених теоријских конструкција“.²³ Осим двоје поменутих аутора, веома детаљном проучавању распада Југославије у руској научној литератури допринијели су још и В. К. Волков, М. Ј. Мартинова, Ј. Г. Пономарева, С. А. Ромањенко и други.²⁴ Завређује пажњу колективна монографија посвећена тридесетогодишњици распада Југославије, под уредништвом историчара Сергеја Александровича Ромањенка, иначе специјалисте за национализам и националне покрете на простору централне, источне и југоисточне Европе.²⁵ Монографија је конципирана у пет дјелова. У првој глави књиге интенција је да се пружи одговор на питање шта се подразумејева под распадом СФРЈ, од стране руских политиколога, етнолога и историчара. Друга дио књиге посвећен је унутрашњим узроцима кризе и распада Југославије, и ту су изложени погледи аутора из републичких центара бивше државе: из Београда Латинка Перовић и Миодраг Зечевић, поглед из Љубљане А. Беблер, из Загреба Иво Голдштајн, и из Сарајева Хуснија Камберовић.²⁶ Трећа дио књиге има назив „Распад Југославије и земље централноисточне и источне Европе“ (поглед из Прага, Будимпеште и Минска), четврти „Догађаји у СФРЈ и Запад“ (погледи из Беча, Амстердама, Брисела и Вашингтона), и, најзад, пета глава за предмет има СССР и СФРЈ: судбина држава и људске судбине. Ромањенко се у предговору за ову монографију пита шта је значио распад Југославије – релативно краткорочну, једнократну историјску појаву, или пак дугорочан процес, чији зачеци сежу у шездесете године 20. вијека, чак и дубље у историју југословенске државе. Може ли се устав донијет 1974. године, за живота Ј. Броза Тита, сматрати почетком процеса распада Југославије, пита се поменути аутор. Поводом расправа које су претходиле доношењу југословенског устава и реакција након његовог усвајања, Ромањенко тврди да се

²³ К. Никифоров, *Между Кремлем и Республикой Сербской (Боснийский кризис: завершающий этап)*, Москва 1999. Овдје цитирано према преводу на српски језик: К. Никифоров, *Између Кремља и Републике Српске (Завршна етапа босанске кризе)*, Београд 2000, 17. Иначе, књига „представља успешну синтезу личног искуства аутора (...) и његових знања научника...“ – А. Timofejev, „Savremena ruska istoriografija o Srbiji“, 205.

²⁴ Опширније: Э.К. Геннадьевна, Д. Пророкович, „Распад Югославии в научно-исследовательском и политическом дискурсах России и Сербии“, *Международная аналитика*, 13(3): 2022, 94–115.

²⁵ *Распад Югославии: тридцать лет спустя*, отв.ред. С.А. Романенко, Москва 2024.

²⁶ L. Perović, „Uvodna studija“, *Jugoslavija: poglavlje 1980-1991.*, Београд 2021, 13–92; М. Зечевић, *Југославија 1918-1992: јужнословенски државни сан и јава*, Београд 1994 (поглавље: „Однос према српском питању – основа сукоба у бившој СФРЈ“); I. Goldštajn, *Hrvatska 1990-2020. Godine velikih nada i gorkih razočaranja*, Zagreb 2021 (поглавља: „Југославија nestaje, социјализам propada“ i „Распад Југославије“).

ове расправе, у извјесном смислу, могу поредити са онима које су вођене о значају аустроугарског споразума из 1867, то јест да ли је овај акт омогућио да ова вишенационална држава постоји још педесет година (до 1918), или је постала први корак ка њеном краху. Да ли се као почетак дисолуције југословенске федерације може узети смрт Ј. Б. Тита, или пак почетак свеобухватне кризе југословенског економског, политичког идеолошког система и државног устројства од средине 1980-их.²⁷ У једној својој ранијој књизи о судбини југословенске федерације, Романенко у историји кризе и распада СФРЈ уочава четири стадијума: (1) криза југословенске државе у начелу, (2) криза њеног политичког облика – етнотериторијалне федерације каква је била Југославија, (3) распад државе, и (4) рат међу државама које су настале на њеном тлу као и војни сукоби унутар тих држава. Исти аутор примјећује да они који су управљали Југославијом, како прије тако и након Другог свјетског рата, нису научили лекцију из распада Аустро-Угарске, која гласи: „прије или касније начела централизма и унитаризма, етнотериторијалне федерације и аутономије, себе надвлађају, а темељем државе може бити само развијено грађанско полиетничко друштво“.²⁸

И у публикацијама уџбеничког карактера из историје словенских народа даје се простор теми распада Југославије, и у оквиру тога помиње се Устав из 1974. Тако, на примјер, у другом тому уџбеника намијењеног студентима историјских факултета за курс историје Јужних и Западних Словена (период од 1914 до деведесетих) на основу националног и регионалног приступа осветљавају се главни проблеми историје ових народа, уз ослањање на савремена достигнућа историографије. Разматрају се и процеси који су довели до појаве нових словенских држава на политичко-географској карти централне и југоисточне Европе. Први дио односи се на словенске народе од 1914. до 1945, а други дио на словенске земље од 1945. до краја 1990-их година. Међу њима је Југославија и њен распад.²⁹ Делегатски систем у Југославији прокла-

²⁷ *Распад Југославије: тридцать лет спустя*, 9.

²⁸ С.А. Романенко, *Југославија: Историја возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств*, Москва 2000, 145, 152. Овдје цитирано на основу приказа ове књиге Наталије Плискевич који је објављен у: *Migracijske i etničke teme*, 1-2/2001, 153-157: 155. Осим ове вриједи погледати и друге књиге истог аутора: *Југославија, Россия и «славянская идея». Вторая половина XIX – начало XXI в.*, Москва 2002; *Между «пролетарским интернационализмом» и «славянским братством». Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе. От начала XX в. До 1991 г.*, Москва 2011.

²⁹ *История южных и западных славян. Т.2. Новейшее время. Учебник*, под ред. Г.Ф. Матвеева и З.С. Ненашевой, Москва 2001². Објављено је и четврто, исправљено и допуњено издање овог прегледа у три тома. Трећи том тиче се историје у савременом добу (1914–2019). Уп. *История южных и западных славян. Т.3. Новейшее время*.

мован Уставом из 1974, како се наводи у овој публикацији, није био подржан реалним могућностима друштвено-политичког и економског потенцијала југословенског друштва. Већина посланика предложених у највише органе власти били су, у ствари, представници партијско-административне номенклатуре. Дакле, само на папиру остаје одредба да делегати скупштина и синдикалних организација које бирају колективи ООУР-и извршавају вољу колектива који су их изабрали.³⁰

Југословенски устав коментарисан је и у контексту теорије самоуправљања. Тако се већ помињана историчарка Ј. Гускова у својој књизи – својеврсном зборнику објављених и необјављених радова који доносе научне анализе различитих епизода из историје народа Југославије – *Балкански путеви и сумануто беспуће* пита да ли је Тито у ствари схватао теорију самоуправљања. Ауторка с тим у вези истиче како су совјетски аутори током 1970-их година помно проучавали самоуправљање, нарочито Устав из 1974. При томе се у руској историографији сматрало да је овај устав одређени граничник и међаш, те да је њиме процес самосталности република био законодавно поткријепљен. На истом мјесту тврди се да се као почетак оштре идеолошке борбе између двије тенденције (југословенске и сепаратистичке, или друкчије – федералистичко-централистичке и националистичке) даљег развоја југословенске федерације може означити почетак 1960-их година. Теорија самоуправљања је „постала онај непоуздани темељ који је десетинама година касније поткопао, скршио, срушио здање Федерације“, мишљење је руске ауторке.³¹ У једном свом новијем осврту на судбину Југославије, Гускова поставља питање да ли је било могуће избјећи ратове, и притом анализира факторе који су били дужни да осигурају стабилност овој држави током 1980-их година, дакле након смрти Ј. Б. Тита, а то нису успјели да постигну. У Устав из 1974, којим су дата многа пуномоћја централним властима република и обезбијеђена једнака права свим субјектима федерације, југословенско руководство полагало је

Учебник, под.ред. Г.Ф. Матвеева, З.С. Ненашевой, В.Б. Прозорова, Москва 2022. Иначе, први уџбеник из историје Јужних и Западних Словена објављен је у СССР-у 1957, у издању МГУ: *История южных и западных славян*, под.ред. И.М. Белявской, С.А. Никитина, И.Н. Частухина, Москва 1957. О томе: О.В. Бабенко, „Славяноведение в МГУ в 1939-2019 гг. К 80-летию кафедры истории южных и западных славян“, *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 5: История*, 3/2020, 15-25: 19.

³⁰ *История южных и западных славян*, 191.

³¹ Ради се о чланку: Е. Гуськова, „Понимал ли Тито теорию самоуправления?“, *Тито – Стаљин*, зборник радова са Међународног округлог стола одржаног 25. октобра 2006. у Архиву Србије и Црне Горе, Београд 2007, 149–155. Овдје цитирано према: Ј. Гускова, *Балкански путеви и сумануто беспуће. Мишљење руског историчара*, Београд 2013, 230.

велике наде. Међутим, управо ће овај највиши акт изродити се у своју супротност и постати механизам за отцепљење република, што су, прије свих, искористиле Словенија и Хрватска. Могло се очекивати да баш у Југославији, која је доста пажње поклањала националном питању, не би смјеле настати конфронтације које се не могу ријешити, али су се ескалације појавиле у различитим дјеловима ове федерације, мишљење је руске историчарке.³²

У једном оваквом прегледу потребно је поменути и посебан правац – писање историје држава централне и југоисточне Европе, дакле и оних насталих распадом социјалистичке Југославије. Наиме, крајем осамдесетих година XX вијека у Институту за славистику РАН је заживио пројекат писања прегледа историје земаља из ових регија Европе. То је резултирало појавом неколико прегледа историје Грчке³³, Хрватске³⁴, Албаније³⁵, Бугарске³⁶, Словеније³⁷, насталих крајем 20 и у првим деценијама 21. вијека.

Познати историчар и стручњак за историји јужнословенских народа (нарочито хрватског народа) у 19-20. вијеку Владимир Израилевич Фрејдзон (1922–2004) написао је 2001. прву књигу у руској науци о историји Хрватске. У једанаестој глави обрађује раздобље историје Хрватске у федеративној Југославији (1945–1991), и у пар наврата осврће се и на Устав СФРЈ из 1974. Он напомиње да су доношењем новог устава овлашћења република знатно проширена. Циљ Устава у ствари био је да се обезбиједи стабилност државе након одласка Тита.

³² Е.Ю. Гускова, „Распадающаяся Югославия: можно ли было избежать войн“, *Славяне и Россия: Россия, Болгария, Балканы. Проблемы войны и мира XVIII–XXI вв. (Мифы и реальность)*, сборник статей, гл.ред. К.В. Никифоров, Москва 2019, 481–482. Политиколог Дејан Јовић набраја и детаљно образлаже девет фактора који су у литератури навођени као разлози колапса Југославије: економска криза, тзв. „древна и вјечна мржња“ међу југословенским народима, национализам, културне разлике међу југословенским народима, промјене у међународној политици, улога појединих личности у стварању и разарању Југославије, предмодерни карактер југословенске државе (често упоређив с царствима насупрот националној држави), структурално-институционални разлози, и марксистичка идеологија одумирања државе (D. Jović, *Uvod u Jugoslaviju*, Novi Sad 2024, 326–426).

³³ А. А. Улунян, *Политическая история современной Греции. (Конец XVIII в. – 90-е гг. XX в.)*, Москва 1998; Исти, *Политическая история Греции XX века*, Москва 2004.

³⁴ В. И. Фрейдзон, *История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.)*, Санкт-Петербург 2001.

³⁵ *Краткая история Албании. С древнейших времен до наших дней*, отв.ред. Г.Л. Арш, Москва 1992; Н.Д. Смирнова, *История Албании в XX веке*, Москва 2003.

³⁶ *Болгария в XX веке. Очерки политической истории*, отв.ред. Е.Л. Валева, Москва 2003.

³⁷ Л. А. Кирилина, Н. С. Пилько, И. В. Чуркина, *История Словении*, Санкт-Петербург 2011.

Највиша државна и извршна власт пренијета је на колективне органе. Свих осам субјеката Федерације добило је практично идентична права. Руководство је то видјело као гаранцију против војне или личне диктатуре или хегемоније једног народа. Уведена је сложена процедура приликом доношења важних одлука – била је потребна сагласност свих осам субјеката федерације, што је отежавало дјеловање савезне владе и президијума (колективног шефа државе). Тито је био доживотни предсједник (заузимајући положај налик монарху). Лична је слобода грађана била релативно широка, док је слобода стваралаштва била већа него у било којој од земаља источног блока. Међутим, власти су стајале на стражи система и нису оклијевале да казне људе због критиковања.³⁸ Упркос спољашњем просперитету, у привреди су се спремале озбиљне компликације. Диспропорције међу републикама су расле. Не без утицаја Устава из 1974. године, јединствена економија је почела да се распада на 6, па чак и на 8 комплекса, све лабавије међусобно повезаних. Појачале су се разлике у положају друштвених класа, а посебно се погоршао положај нискоквалификованих људи. Незапосленост је премашила 10% и постала је стални фактор у животу. Ово је такође у великој мјери утицало на људе са високим образовањем, наводи руски аутор.³⁹

Александар Александрович Пивоваренко, специјалиста за савремену историју држава бивше Југославије и до 2023. сарадник Института за славистику РАН, у својој књизи *Хрватска: историја, политика, идеологија (крај XX - почетак XXI вијека)*⁴⁰ анализирао је ситуацију у СФРЈ уочи распада. По његовом мишљењу, Устав из 1974. године постао је судбоносни документ у историји социјалистичке Југославије, па као такав заслужује да буде разматран приликом анализе узрока распада СФРЈ. Међутим, његов системски значај не препознају сви. Тако један број политичара који су учествовали у распаду Југославије, дјелујући као адвокати својих република, као разлоге распада Југославије често наводе друштвено-економску кризу, Титову смрт, неосјетљивост комунистичког руководства на националне проблеме, „великосрпски национализам“ и успостављање режима Слободана Милошевића у Србији, као и историјске тежње балканских народа за независност. Ако се и помиње Устав из 1974. године, то се чини у позитивном смислу, као механизам заштите права република од централизма који долази из Београда. Овај тренд су затим преузеле бројне националне балканске исто-

³⁸ В.И. Фрейдзон, н. д., 267-268.

³⁹ Исто, 269.

⁴⁰ А. А. Пивоваренко, *Хорватия: история, политика, идеология. Конец XX – начало XXI вв.*, Москва 2017.

риографије које су заступале концепт независности, као и неки западни истраживачи.⁴¹

Године 2011. историчари-слависти са Института за славистику РАН објавили су монографију о историји Словеније, у којој се дотичу и Устава из 1974. Аутори подсјећају да је у новембру 1972. Савезна скупштина одлучила да припреми нови југословенски устав. Пројекат је био готов до маја 1973. Заступао га је Е. Кардељ, који је почетком 1970-их постао једна од кључних личности државе. Потребу за новим уставом образложио је жељом да се створи заштитни механизам за социјализам и социјалистичко самоуправљање у Југославији, ради отклањања слабости у систему самоуправљања. Према одредбама новог устава, сва средства за производњу била су јавна имовина дата на коришћење удружењима радника, која су формирала такозване „основне организације удруженог рада“. Устав из 1974. значајно је проширио права република, па су републике и покрајине суштински претворене у самосталне државне цјелине, како у економској сфери тако и у сфери државних и политичких права. То је довело до чињенице да је јединствени економски систем у земљи престао да постоји. Смањен је међурепублички трговински промет. Републике су сада контролисале више од половине цијена индустријских производа. У једној од брошура из тог времена, у којој се објашњава смисао уставне реформе, пише да су социјалистичке републике од којих се федерација састоји државе и самоуправне заједнице, у којој се остварује право народа на сопствене националне државе.⁴²

У више наврата помињани историчар К. Никифоров објавио је двије књиге са тематиком из историје Србије. Прва је из 2012, и у њеном фокусу је, по ријечима самог аутора, српска државност у 20. вијеку, у балканском контексту. Ово отуда што је, по његовом мишљењу, немогуће схватити српску историју изван општебалканских процеса, Србије као државе са стално промјенљивим границама, како је одређује француски геополитичар Алексис Труд. Први, већи дио књиге односи се на српске теме – српски сижеи (цикличност нове српске историје, парламентаризам у Србији у 20. вијеку, југословенски експеримент, транзициони процес у Србији и српска државност на почетку 21. вијека), док је други посвећен балканским темама (особености етничких промјена на Балкану у 20. вијеку, процеси спољне доминације на Балкану, и

⁴¹ Исто, 44–45. Пивоваренко овдје има у виду свједочанство некадашњег члана Предсједништва СФРЈ Стјепана Месића, саопштено у његовим мемоарима: S. Mesić, *Kako smo srušili Jugoslaviju*, Zagreb 1992 (руски превод: С. Месич, *Как развалилась Югославия*, Москва 2013).

⁴² Л. А. Кирилина и др., н. д., 399–400, 408.

балканска политика Русије крајем 20. и почетком 21. вијека).⁴³ Посебну пажњу с аспекта наше теме завређује треће поглавље првог дијела књиге посвећено „југословенском експерименту“, како аутор види период трајања друге, социјалистичке Југославије, подразумијевајући под тим „специфично искуство социјалистичког развоја те земље у другој половини 20. вијека“. У овом поглављу приказана је тзв. „репродукција“ совјетског модела у Југославији, затим њен заокрет ка самоуправљању, реформе током 1960-их, „југословенски застој“, раздобље након Титове смрти и почетак распада југословенске државе. Ослањајући се на радове аутора са простора бивше Југославије (Ј. Димића, И. Голдштајна, З. Раделића, Д. Биланџића, Д. Јовића и др.) аутор тврди да је током пола столјећа развоја самоуправљања у Југославији створен тешко разумљив „самоуправни језик“, својеврстан метајезик, који је коришћен у политичкој пракси. У вези Устава из 1974. истиче да је њиме СФРЈ у ствари преобразена из савезне државе у савез држава. При томе наводи мишљење Е. Кардеља о новим уставним рјешењима, да на основу њих Југославија није класична федерација, нити конфедерација, већ „самоуправна заједница народа и народности“ заснована на заједничким интересима утврђеним „самоуправним и демократским уставним споразумом међу републикама и покрајинама“. Кардељ је својим сарадницима говорио да ће покушати с конфедерацијом, па ако ни то не буде функционисало, онда треба „дићи руке од Југославије“. Уставним рјешењима нису били задовољни у Србији, што ће послужити као „детонатор кризе југословенске државе, а затим и њеног драматичног распада“ (позива се на историчара И. Голдштајна). Нови устав довео је до озбиљних измјена у свим сферама живота југословенског друштва. Будући да су републике добиле право да могу узимати међународне зајмове, кренуо је највећи инвестициони талас у историји Југославије, па је ова држава постала „највеће градилиште у Европи“, како су то истицали југословенски властодршци. Међутим, дуг земље ће за непуних десет година порастати на 20 милијарди долара, док ће инфлација достићи стопу од 48%. И док је хрватско питање оптерећивало и слабило прву Југославију, дотле је српско питање доминирало током трајања четврте (Кардељеве) Југославије. Никифоров сматра да то што је национализам у Југославији добио шансу није заслужна само његова снага, већ прије свега слабост самог социјализма.⁴⁴ Како би приказао специфич-

⁴³ К. В. Никифоров, *Србија на Балкану. XX век*, Москва 2012. Након двије године књига је преведена на српски језик: К. Никифоров, *Србија на Балкану у XX веку*, Београд 2014.

⁴⁴ *Исто*, 73, 74-77, 85. Илустрације ради, увођењем делегатског система у Југославији чак 700.000 радних људи било је изабрано у разне делегације, док је сваки дванаести

ности идеја ОУР-а и делегатског система које су оваплоћене у новом уставу, Никифоров наводи оцјену Павла Кандеља, признатог специјалисте за спољну политику и унутарполитичке процесе у Југославији: „Све је то формално изгледало као максимална децентрализација процеса доношења одлука и проглашавало тријумф непосредне демократије. У стварности је био створен гломазни систем који ограничава самосталност предузећа и који их ограничава мрежом добровољно-принудних 'друштвених договора и самоуправних споразума', који су заклањивани уз одлучујућу улогу органа власти и друштвено-политичких организација (читај – партијских инстанци)... То су били циљеви појединих реформи: успоставити контролу политичке бирократије над економијом, учинивши је несамосталном; створити систем вишестепених индиректних избора са многобројним филтерима на сваком спрату, што омогућава властима да у потпуности контролишу резултате изборног процеса“.⁴⁵

Аутор је у књизи дао простора и посљедицама новог устава, нарочито по српско друштво. Србија се овим уставним актом нашла у најтежој позицији, будући да српско руководство није могло да ријеши проблеме у двије аутономне покрајине на својој територији, а да парадокс буде већи, српско руководство без сагласности својих аутономних покрајина није ништа могло мијењати ни у централној (ужој) Србији. Једна од посљедица новог устава била је и постепена радикализација српског расположења, као и даље заоштравање давнашњих супротности у ЦК СК Србије између „либерала“ (на челу са И. Стамболићем) и присташа радикалног разрешења постојећих супротности. Од момента доношења новог устава, којим је углавном завршено формирање југословенске федерације, у Србији је постојало „скривено незадовољство“ овим актом, па је све више у први план почело избијати национално питање, остављајући тако иза себе питања демократске обнове. На захтјев Председништва Србије, које се свега годину дана од почетка функционисања Устава изјаснило за његову измјену, група спе-

регистровани бирач био и изабран у неку од делегација или пак у друге органе самоуправљања. С тим у вези Јосип Броз је, у сопственој визији самоуправљања, сматрао да се увођењем делегатског система „остварује Лењинова идеја о томе да читаво становништво треба укључити у управљање, јер ће на тај начин, практикујући самоуправљање, уједно и учити како управљати.“ Цит. према: D. Jović, *Uvod u Jugoslaviju*, 140.

⁴⁵ Наведено према: К. Никифоров, *Србија на Балкану у XX веку*, 101. Кандељ о овоме пише у свом осврту на књигу *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*, отв.ред. К.В. Никифоров, Москва 2011 (П. Кандељ, „Југославјански «Вавилон»“, *Мировая экономика и международные отношения*, № 10, 2011, 99-105, <https://www.imemo.ru/publications/periodical/meimo/archive/2011/10/around-books/yugo-slavic-babylon>, приступљено 10.09.2024).

цијалиста је 1977. припремила предлог за његову ревизију (познат као „Плава књига“), али партијско руководство Србије је, због бојазни да ће бити оптужено за „великосрпски национализам“, те предлоге окарактерисало као неприхватљиве. Када су наступили догађаји на Косову године 1981, власти у Србији настојале су да покрену уставне промјене. Међутим, њихови опоненти у југословенском руководству из других република ове покушаје сматрали су као повратак етатизму, централизму и великосрпским прохтјевима, па је промјена Устава блокирана, наводи даље аутор.⁴⁶

Друга књига од истог аутора из историје Србије датира из 2021, и, како је у предговору назначено, у извјесном смислу наставља и допуњује ону из 2012. Писана је у есејистичком стилу, док поједина поглавља садрже научне чланке и реферате презентирани на научним скуповима и предавањима која је аутор држао студентима на Катедри за историју Јужних и Западних Словена Московског државног универзитета (МГУ).⁴⁷ Једна од тема којој и овом приликом аутор поклања дужну пажњу јесте „другачији пут“ социјалистичке Југославије, напомињући да је „самоуправљање (је) постало карактеристика југословенског експеримента, а суштински – покушај да се избегне модел спроведен у другим социјалистичким земљама“. Након што је 1967-1974. дошло до корјените уставне реконструкције државе, аутор држи да је од тог времена почело одбројавање „Кардељеве“ Југославије. Једна од карактеристика југословенског експеримента био је Устав из 1974, којим ће државна власт бити премјештена са федералног на републички ниво.⁴⁸ Овакве иновације довешће, истиче даље Никифоров, „до краха југословенског експеримента. Устав из 1974. године, ослабивши државни центар, водио је ка распаду федеративне државе, а крајње збуњујући и економски беживотан Закон о удруженом раду – до пропасти југословенске економије“. Покушаји Е. Кардеља да пружи нови импулс развоју југословенског друштва нису имали никакву практичну реализацију. Ипак, реформе спроведене у југословенском друштву нису биле узалудне, читовале су се у већој аутономији приватног живота, могућностима за путовања у иностранство, релативној слободи стварања, либералнијем режиму цензуре, мање репресивном односу према цркви и др. Међутим, наставља даље аутор, све је то са самоуправљањем имало само по-

⁴⁶ К. Никифоров, *Србија на Балкану у XX веку*, 103, 102-104, 116-117. Уп. Љ. Димић, н. д., 442-443.

⁴⁷ К.В. Никифоров, *От Сербии до Сербии. В поисках модернизации. Конец XIX – начало XXI в.*, Москва 2021. Књига је преведена на српски језик: К. В. Никифоров, *Од Србије до Србије. У потрази за модернизацијом, од краја 19. до почетка 21. века*, Београд 2024.

⁴⁸ К.В. Никифоров, *Од Србије до Србије*, 89-90.

средњу везу, а покушај да се социјалистичко самоуправљање у Југославији прогласи алтернативом совјетском моделу социјализма показаше се у стварности „само као његова гипкија и мало побољшана верзија“. „То јесте“, сматра аутор, „’мека’, ’модификована’ варијанта, модел са већим степеном личних слобода, али није принципијелно нов систем у поређењу са земљама ’реалног социјализма’“.⁴⁹ Када су у Источној Европи наступили последњи дани комунизма, стари режим у Србији још једном је успио да се учврсти на власти. Тадашњи лидер С. Милошевић није, истиче Никифоров, све гријехе свалио на социјалистичку утопију, макар била она и југословенска, мекша варијанта, „него на систем уставовљен Уставом из 1974. године“.⁵⁰

Косовско питање и косовска криза предмет су интересовања руских историчара. Са становишта процеса на Косову и Метохији сагледаван је између осталог и југословенски Устав из 1974. Тако Александар Викторович Карасјов, специјалиста за међународне односе на Балкану и руско-српске везе у другој половини XIX вијека, истражујући историјске коријене савремене косовске кризе наводи да је албанска шовинистичка пропаганда свој врхунац достигла у периоду 1975-1980, баш у вријеме након доношења Устава, којим су аутономним областима у Србији дати атрибуту државности и уставности. Као последица тога граница између Југославије и Албаније практично није постојала, истиче поменути аутор. То поткрепљује и подацима да су у периоду 1975-1980. 237 професора и наставника из Албаније изводили наставу на Универзитету у Приштини и другим образовним установама Косова и Метохији. С друге стране, Албанију су у овом периоду посјетила 62 професора и наставника из ове аутономне покрајине у саставу СР Србије. За то вријеме научне специјализације у Албанији обавила су 183 истраживача са Универзитета у Приштини, док су у Приштини истим поводом боравила 62 научника из Албаније. Више од 20% учбеника који су коришћени у школама на КиМ, прије свега из области хуманистичких наука, увезено је било из Албаније.⁵¹ Ј. Гускова, истражујући узроке ко-

⁴⁹ Исто, 91-92. У вези покушаја Едварда Кардеља да у својој књизи *Правци развоја политичког система социјалистичког самоуправљања* (Београд 1977) уведе и образложи појам „плурализам“ (поглавље II – глава 3. „Политички плурализам парламентарног система и социјализам“), Никифоров држи да је „било (је) тешко озбиљно говорити о било каквом плурализму у једнопартијском и ауторитарном политичком систему“, па самим тим ове „идеје (...) нису добиле никакву практичну реализацију“.

⁵⁰ К. В. Никифоров, *Од Србије до Србије*, 95. Овдје се ослања на цитат из књиге Ст. К. Павловић, *Србија: историја иза имена*, Београд 2004.

⁵¹ А. В. Карасев, „Исторические корни возникновения современного косовского конфликта“, *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.*, отв. ред. Г.Г. Литаврин, Р.П. Гришина, Санкт-Петербург 2002, 363. Податке преузима из публикације „*Велика Албанија*“: замисли и могуће последице, Београд 1998.

совског конфликта, подсјећа да је Уставом из 1974. дотадашња Аутономна област Косово и Метохија добила статус аутономне покрајине, и на тај начин постала субјекат федерације са најширим овлашћењима, практично се изједначивши са републикама. Од тада покрајине су могле самостално да решавају своја унутрашња питања. Србија није могла да донесе ниједну одлуку без сагласности аутономних покрајина, а ове нису морале да узимају у обзир мишљење руководства Србије. Стога је при рјешавању политичких или економских питања тешко било постићи јединство у републици. Тако су се покрајински органи потчињавали републичким само у случају када су нешто сматрали погодним за себе. Једино право којим су се покрајине разликовале од република било је то да нијесу могле да се отцијепе од Србије. Иако су новим уставним решењима значајно проширена права аутономије у федерацији, ипак стање у САП Косово и Метохија, у периоду који је уследио након доношења новог устава, није било мирно. Многи Албанци, како примјећује Гускова, управо овај период сматрају најповољнијим по развој покрајине.⁵²

* * *

У овом кратком приказу погледа совјетске и руске историографије на Устав СФРЈ из 1974. изостављен је један врло битан правац истраживања, а то су совјетско-југословенски односи. Тако су овог пута ван нашег интересовања остали вриједни радови истраживача на овом правцу попут Ј.С. Гиренка, Л.Ј. Гибијанског, В.К. Волкова, А.С. Аникејева, А.Б. Едемског, А.С. Стикалина, С.А. Ромањенка, Б.С. Новоселцева и других. Ван овог приказа остаје и велики заједнички труд историчара на објављивању докумената са темом совјетско-југословенских односа. Познаваоци савремене руске историографије запазили су да је она прилично доста урадила на пољу историје социјалистичке Југославије и совјетско-југословенских односа. Ту се прије свега мисли на теме сукоба из 1948, затим нормализацију совјетско-југословенских односа 1953–1956.⁵³ Започет је процес проучавања раздобља 1960-их и 1970-их година (наравно, у мјери отварања и доступности архивских фондова), и то како спољнополитичких тема⁵⁴, тако и развоја догађаја унутар

⁵² Ј. Гускова, *Косово и Метохија: рат и услови мира*, Косовска Митровица 2014, 14, 17, 22.

⁵³ Уп. К. Никифоров, *Од Србије до Србије*, 81. Исти аутор очекује „да ће процеси који су се одвијали 60-их година, још задуго привлачити велику пажњу. И не само међу југославистима“, стога што је „овај период (је) најзанимљивији у историји свих социјалистичких држава, укључујући и Совјетски Савез“.

⁵⁴ Рецимо: Б. С. Новоселцев, *Внешняя политика Югославии (1961-1968 годы)*, Москва

социјалистичке Југославије⁵⁵, у којима, између осталог, значајно мјесто има третман Устава из 1974. године.

На крају ћемо се укратко осврнути на савремени институционални оквир за проучавање историје социјалистичке Југославије. На првом мјесту је већ помињани Институт за славистику РАН (почео да ради у јануару 1947; у периоду 1968–1997. радио под називом Институт за славистику и балканистику), у оквиру којег егзистира Одељење за савремену историју земаља централне и југоисточне Европе. На овом институту тренутно ради 148 научних сарадника, а има 14 одељења и 5 научних центара. Од 1965. Институт издаје часопис *Славяноведение* (излази шест пута годишње), са темама из јужнословенске и западнословенске историје и филологије.⁵⁶ Осим тога ту су и часописи *Славянский альманах* (излази од 1997, од 2015. два пута годишње у по двије свеске), као једно од водећих периодичних публикација у Русији посвећених проблемима славистике, и *Славянский мир в третьем тысячелетии* (излази од 2006, од 2018. два пута годишње), који има мултидисциплинарни карактер. На Историјском факултету МГУ постоји Катедра за историју Јужних и Западних Словена (од 1939)⁵⁷, потом Катедра за историју словенских и балканских земаља на Историјском институту Санктпетербуршког државног универзитета. Предавања и курсеви из историје земаља Југоисточне Европе (Балкана) држе се и на Московском државном институту међународних односа (МГИМО), Руском државном универзитету за хуманистичке науке (РГГУ), Институту за међународне односе и свјетску историју Универзитета у Нижњем Новгороду, на Уралском федералном универзитету у Јекатеринбургу и другим институцијама високог образовања.

2015; Е.П. Каткова, *Основные направления и тенденции внешней политики Югославии в 1980-1991 гг.*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург 2023.

⁵⁵ На примјер: Н. Б. Городецкая, *Идеологическое оформление интеллектуальной оппозиции в Сербии в 60 – сер. 80-их гг. XX века*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Уральский федеральный университет, Екатеринбург 2015.

⁵⁶ Опширније: К. В. Никифоров, „Три четверти века Института славяноведения“, *Славяне и Россия: Историческое славяноведение и балканистика. К 75-летию основания Института славяноведения*, Отв.ред. С. И. Данченко, Москва 2023, 8-18: 9. Званична презентација Института на <https://inslav.ru>.

⁵⁷ О. В. Бабенко, „Славяноведение в МГУ в 1939-2019 гг. К 80-летию Кафедры истории южных и западных славян“, *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 5: История*, 3/2020, 15–25: 16.

Ljubomir Z. POPOVIĆ

SOME VIEWS OF SOVIET AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHY ON THE 1974 CONSTITUTION OF SFR YUGOSLAVIA

Summary

In both reviews, we limited ourselves only to monographic editions, while analyzing the works in anthologies and magazines, as well as reviews and reviews of the relevant literature, would require a separate paper that pretends to have a monographic character. The review covers the period of the Soviet era, and since 1991 the achievements of Russian historiography on the history of socialist Yugoslavia. The writing of the history of Yugoslavia in the Soviet Union was for a long time strictly controlled by the party apparatus, and marked by the ideological-political conflict between Yugoslavia and the USSR during 1948-1953. year. The revival of interest in historical Yugoslav topics began especially in the last decade of the 20th century. The disintegration of socialist Yugoslavia, which resulted in its disintegration, led to the fact that the main attention of Russian scientists and historians was focused on that event and its consequences. A special direction of research into the history of Yugoslavia refers to the study of Soviet-Yugoslav relations, in which field Soviet and Russian historical science achieved notable results. In the Yugoslav direction of historical research, an important event took place in 2011, when the first complete history of Yugoslavia in Russian was published, as a result of the work of historians from the Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences. We also took into consideration monographic publications that have as their subject the history of states that were created in the post-Yugoslav space. Finally, the most relevant scientific institutions where the history of Yugoslavia and the history of South Slavic peoples are studied are mentioned. The topics that most aroused the interest of Soviet and Russian historians from the period of socialist Yugoslavia are its foreign and internal policy, the concept of socialist self-management, the Yugoslav model of socialism, the "Yugoslav experiment", inter-ethnic relations, the issue of the disintegration of Yugoslavia, crises and conflicts in the Yugoslav space. In this context, references were made to the Yugoslav constitution from 1974 and the consequences that occurred after its adoption.

РЕФЕРЕНЦЕ

- О. В. Бабенко, „Славяноведение в МГУ в 1939-2019 гг. К 80-летию Кафедры истории южных и западных славян“, *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 5: История*, 3/2020, 15–25.

- D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.
- Э. К. Геннадьевна, Д. Пророкович, „Распад Югославии в научно-исследовательском и политическом дискурсах России и Сербии“, *Международная аналитика*, 13(3): 2022, 94–115.
- I. Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, Zagreb 2008.
- I. Goldstein, *Hrvatska 1990–2020. Godine velikih nada i gorkih razočaranja*, Zagreb 2021.
- Н. Б. Городецкая, *Идеологическое оформление интеллектуальной оппозиции в Сербии в 60 – сер. 80-их гг. XX века*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Уральский федеральный университет, Екатеринбург 2015.
- Е.Ю. Гускова, *История югославского кризиса (1990–2000)*, Москва, 2001.
- J. Guskova, *Istorija jugoslovenske krize (1990–2000)*, I-II, Beograd 2003.
- Е. Гуськова, „Понимал ли Тито теорию самоуправления?“, *Тито – Стаљин*, сборник радова са Међународног округлог стола одржаног 25. октобра 2006. у Архиву Србије и Црне Горе, Београд 2007, 149–155.
- J. Гускова, *Балкански путеви и сумануто беспуће. Мишљење руског историчара*, Београд 2013.
- J. Гускова, *Косово и Метохија: рат и услови мира*, Косовска Митровица 2014.
- Е. Ю. Гускова, „Изучение современной сербской истории в России“, *Писци српске историје* (сборник радова са научног скупа историчара Ђоровићеви сусрети 2016), Гацко 2017, 43–55.
- Е. Ю. Гускова, „Распадающаяся Югославия: можно ли было избежать войн“, *Славяне и Россия: Россия, Болгария, Балканы. Проблемы войны и мира XVIII–XXI вв. (Мифы и реальность)*, сборник статей, гл.ред. К. В. Никифоров, Москва 2019.
- Е. Ю. Гускова, „Реформы послевоенной политической системы Югославии: за или против социализма“, *Москва и Восточная Европа. Национальные модели социализма в странах региона (1950–1970-е гг.). Формирование, особенности, современные оценки*, отв.ред. А.С. Аникеев, Санкт-Петербург 2020, 77–95.
- Љ. Димић, *Историја српске државности. Књ. 3, Србија у Југославији*, Нови Сад 2001.
- М. Ђилас, *Raspad i rat. Dnevnik 1989–1995*, Beograd 2022.
- М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2008.
- История Югославии*, Т. 1-2, Москва 1963.
- История южных и западных славян. Т.2. Новейшее время. Учебник*, под ред. Г.Ф. Матвеева и З.С. Ненашевой, Москва 2001².
- D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*, Zagreb 2003.
- D. Jović, *Uvod u Jugoslaviju*, Novi Sad 2024.
- Jugoslavija: poglavlje 1980–1991*, Beograd 2021.
- В. М. Каменецкий, *Политическая система Югославии (1950–1980 гг.)*, Москва 1991.

- П. Е. Кандель, *Югославское самоуправление и основные направления внешней политики СФРЮ (1949–1979)*, Москва 1979.
- П. Кандель, „Югославянский «Вавилон»“, *Мировая экономика и международные отношения*, № 10, 2011, 99–105.
- А. В. Карасев, „Исторические корни возникновения современного косовского конфликта“, *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.*, отв.ред. Г.Г. Литаврин, Р.П. Гришина, Санкт-Петербург 2002.
- Е. Кардель, *Правци развоја политичког система социјалистичког самоуправљања*, Београд 1977.
- Е. П. Каткова, *Основные направления и тенденции внешней политики Югославии в 1980–1991 гг.*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург 2023.
- Л. А. Кирилина, Н. С. Пилько, И. В. Чуркина, *История Словении*, Санкт-Петербург 2011.
- В. Д. Кузнецhevский, *Эволюция югославской концепции социализма*, Москва 1990.
- Москва и Восточная Европа. Национальные модели социализма в странах региона (1950–1970-е гг.). Формирование, особенности, современные оценки*, отв.ред. А.С. Аникеев, Москва – Санкт-Петербург 2020.
- К. Никифоров, *Между Кремлем и Республикой Сербской (Боснийский кризис: завершающий этап)*, Москва 1999.
- К. Никифоров, *Између Кремља и Републике Српске (Завршна етапа босанске кризе)*, Београд 2000.
- К. В. Никифоров, *Сербия на Балканах. XX век*, Москва 2012.
- К. Никифоров, *Србија на Балкану у XX веку*, Београд 2014.
- К. В. Никифоров, *От Сербии до Сербии. В поисках модернизации. Конец XIX – начало XXI в.*, Москва 2021.
- К. В. Никифоров, *Од Србије до Србије. У потрази за модернизацијом, од краја 19. до почетка 21. века*, Београд 2024.
- К. В. Никифоров, „Три четверти века Института славяноведения“, *Славяне и Россия: Историческое славяноведение и балканистика. К 75-летию основания Института славяноведения*, Отв.ред. С. И. Данченко, Москва 2023, 8–18.
- К. Николић, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, Београд 2017².
- Б. С. Новосельцев, *Внешняя политика Югославии (1961–1968 годы)*, Москва 2015.
- А. А. Пивоваренко, *Хорватия: история, политика, идеология. Конец XX – начало XXI вв.*, Москва 2017.
- Распад Югославии: тридцать лет спустя*, отв.ред. С.А. Романенко, Москва 2024.
- С. А. Романенко, *Югославия: История возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств*, Москва 2000.
- Социалистическая Федеративная Республика Югославия*, одг.ур. Л.А. Никифоров, Москва 1975.

Социалистическая Федеративная Республика Югославия, одг.ур. Л.А. Никифоров, Москва 1985.

А. Timofejev, „Savremena ruska istoriografija o Srbiji“, *Tokovi istorije*, 3/2006, 200–213.

А. Тимофејев, З. Бајин, „Совјетска и руска наука о историји 19. и 20. века и њен утицај на југословенску и српску историографију (1946–2000)“, *Трендови у савременој српској историографији*, ур. М. Бјелајац, Београд 2023, 255–289.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974. godine (www.yuhistorija.com/serbian/doc/Ustav_SFRJ_iz_1974.pdf).

В.И. Фрејдзон, *История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.)*, Санкт-Петербург 2001.

Югославия в XX веке. Очерки политической истории, отв.ред. К.В. Никифоров, Москва 2011.

Електронска библиотека Института за славистику РАН (www.inslav.ru/resursy/elektronnaya-biblioteka).